

**Výzkum profesních činností vychovatelů a učitelů ve školách
při výchovných ústavech v České republice – dosavadní
zkušenosti, problémy a dílčí výsledky**
**Research of profession activities of educators and teachers in schools
at educatory institutions in Czech Republic – present experience,
problems and partial results**

Milena Kurelová

Katedra pedagogiky, Pedagogická fakulta, Ostravská univerzita v Ostravě

Klíčová slova česky: Profesní činnosti učitelů a vychovatelů, profesiogram, profesiografie, profesiografická metoda

Klíčová slova anglicky: Profession activities of the teachers and educators, profesiogram, profesiography, profesiography method

Abstract česky:

Kromě poznávání profesních činností a pracovních podmínek soudobých vychovatelů v ČR je cílem řešení dílčího výzkumného projektu GAČR nazv. „Profesiogram vychovatelů a učitelů“ poznat, srovnat, zhodnotit (a na základě toho také zkvalitnit) profesní činnosti a pracovní podmínky učitelů ve školách při výchovných ústavech. Řešení dílčího úkolu je součástí řešení projektu „Komunitní systém pro resocializační zařízení pro adolescenty“ reg. číslo 406/06/0731, jehož zodpovědným řešitelem je doc. PhDr. Julius Sekera, CSc.

Abstract anglicky:

Except learning about profession activities and service conditions contemporary educators in Czech republic it is the purpose the solving of partial research project GAČR called the „Professiogram of the educators and teachers“ to identify, compare, evaluate (and on the basis that also improve the quality of) profession activities and service conditions of the teachers in schools at educatory institutions. Solving of the partial task is part of solving of the project“System of community for resocialization institutions for adolescents“ registration number 406/06/0731, whom responsible solver is doc. PhDr. Julius Sekera, CSc.

Úvod

Príspevek vychází z průběžného řešení dílčího výzkumného projektu nazvaného „Profesiogram (analýza práce) vychovatelů a učitelů působících ve výchovných ústavech (VÚ) a ve školách při těchto VÚ“; tento dílčí projekt je součástí řešeného projektu Grantové agentury České republiky č. 406/06/0731 nazvaného „Komunitní systém v resocializačních zařízeních pro adolescenty“, který byl, je a bude dále řešen v letech 2006-2008. Zodpovědný řešitel se domnívá, že výchovné ústavy je potřebné

měnit v terapeutické zařízení budovaná na principech komunity s převahou permissivní komunikace (Sekera, 2003).

Projekt je konstruován tak, aby komparoval výchovné ústavy rozvíjené jako léčebná společenství/komunitní systém s výchovnými ústavami, které fungují nikoli jako léčebná společenství. Komparace bude realizována v několika oblastech, a to

- a) ve stylu řízení,
- b) klimatu zařízení,
- c) profesiografii vychovatelů a učitelů ve školách při výchovných ústavách a jejich profesních kompetencích,
- d) výchovných a terapeutických programů a procesů,
- e) kontaktního sociálního prostředí.

Úkol našeho dílčího projektu se týká bodu c); je jím vytvoření profesiogramu vychovatelů a učitelů ve školách při výchovných ústavách a zmapování jejich profesních kompetencí. Komparace v této oblasti bude směřovat do dvou oblastí:

1. porovnání profesiogramu vychovatelů a učitelů v experimentální a kontrolní skupině výchovných ústavů. Páteří vlastního empirického výzkumu je funkčně upravená komparativní profesiografie vychovatelů a učitelů ve školách při VÚ, pořízená svépomocným akčním výzkumem, provázeným autoreflexí. Data, získaná metodou dotazníku, ale zejména metodou časových snímků, poskytnou poměrně hlubokou a věrohodnou sondu do pedagogického dění prostřednictvím záznamů a výpovědí kooperujících vychovatelů a učitelů;
2. porovnání provedená na základě identifikace a diagnostiky struktury tzv. jádrových profesních kompetencí vychovatelů, které jsou konceptualizovány jako relevantní struktury diagnostikovatelných předpokladů, jež s přihlédnutím k organizačním parametrům výchovných institucí podstatnou měrou ovlivňují jejich efektivní pracovní výkon. Kompetence vychovatelů budou operacionálně vymezeny jako reprezentativní soubory konkrétních relevantních vědomostí, schopností, dovedností, postojů, hodnot, motivů a osobnostních rysů. (Sekera, 2003)

1. Cíle a východiska výzkumu

Hlavním cílem výzkumu bude poznání, srovnání, zhodnocení (a na základě toho i zkvalitnění) profesních činností a pracovních podmínek soudobých vychovatelů a učitelů ve školách při VÚ v České republice.

Jaké mají dnešní vychovatelé a učitelé podmínky, aby úspěšně plnili své poslání? Jak jsou připraveni na vzrůstající náročnost výchovně-vzdělávacího působení? Jaká je struktura jejich aktivit a kompetencí, jaká je konkrétní skladba a podoba jejich práce? Co soudobé vychovatele a učitele nejvíce těší a trápí? Jaké je jejich společenské postavení? Odpovědi se pokusíme získat spolu s vychovateli a učiteli samými.

2. Problémové pole a stav jeho řešení

Všechny důkladnější pedagogické reformy by měly začínat náležitou přípravou vychovatelů a učitelů. Optimalizace výchovy a vzdělávání vyžaduje přirozený předstih všech příslušných subjektů výchovy. V příkrém rozporu s těmito postuláty a axiomy zaostává péče o dobré vychovatele a učitele nejvíce. Dosavadní podklady pro reformy přípravy pedagogických pracovníků i profese postrádají zhusta náležitou spolehlivost, funkčnost, systémovou ucelenost a koncepční perspektivnost. I relativně dobře zdůvodněné projekty se zavádějí izolovaně a opožděně. Často se záměry, předpoklady i důsledky transformací promítají v reformách vychovatelství až naposled. Nezbytné podmínky, širší kontext a anticipace očekávaných i žádoucích změn se přehlíží. Nedodrží se ani elementární kontinuita dobrého. Reformy vycházejí většinou jen ze subjektivních verbálních výpovědí a omezených zkušeností, vyjadřují často jen zájmy úzce oborové a partikulární, postrádají především hlubší a komplexnější vhled do našeho soudobého pedagogického i společenského dění. Nebývají proto dostatečně účelné ani účinné. Nezbyvá, než se pokusit o bezprostřední kritický tvůrčí kontakt s pedagogickou realitou prostřednictvím akčního výzkumu.

Širší pole našeho výzkumu vymezují pojmy: vychovatel, učitel, profese, kariéra, profesní činnosti, sociální pozice, pracovní podmínky, pracovní náplň, organizace práce, vzdělávání a tvořivost vychovatelů a učitelů.

K výzkumu jsme přistoupili i v návaznosti na profesiografická bádání, uskutečněná v Československu v 80. letech 20. století. Tehdejší tematika zahrnovala perspektivní typologii pedagogických pracovníků, profesiografický výzkum a projekt vzdělávání vedoucích pedagogických pracovníků. V 90. letech přibyly expertízy a projekty humanitně demokratických reforem vzdělávací soustavy, školské správy a samosprávy, gradace profesionality a tvořivosti pedagogických odborníků i jejich vzdělávání a odměňování. Jejich aktuálnost, aplikovatelnost a nezřídka i unikátnost ověřily širší odborné kontakty (UNESCO, OECD, EU, ATTE...). (Blížkovský, 1987, 1992, 1996, 1997; Blížkovský, Kučerová, 1995; Blížkovský, Kučerová, Kurelová a kol., 2000)

V 90. letech 20. století jsme realizovali pedeutologicko-profesiografický výzkum. Ukázal, že neuspokojivá situace soudobého učitelství vyžaduje hlubší a komplexnější diagnózu i přiměřená a účinná nápravná opatření. Proto byl v 90. letech připraven a realizován výzkumný projekt pedeutologické komparativní profesiografie mezinárodním týmem českých, slovenských a polských badatelů. Realizace projektu ve třech zemích si vyžádala víceleté dobrovolné úsilí řešitelů. Aktivitám úzkého týmu badatelů s více než 1 000 učitelů v roli spoluřešitelů - respondentů i expertů se dostalo jen minimální podpory několika málo institucí. Nicméně výzkum shromáždil poměrně širokou a věrohodnou databázi, připravenou pro další mnohostranné využití.

3. Koncepční a metodické přístupy zpracování

Celková koncepce odpovídá teoreticky orientovanému empirickému výzkumu. Teoretická orientace se opírá zejména o tyto zdroje:

- filozofii kritického realismu a demokratismu, rozvíjenou v duchu T. G. Masaryka,
- antropologicko-axiologická východiska výchovy (Kučerová, 1996),
- systémovou metodologii (Blížkovský, 1992, 1997),
- československou, polskou i další evropskou pedeutologii poslední čtvrtiny 20. století,
- perspektivní koncepce demokratických vzdělávacích soustav a společností s pozitivní životní orientací, učící se dosahovat vyšších kvalit trvale udržitelného života.

Základní metodou výzkumu je komparativní profesiografie, a to ve všech jejích dimenzích (deskriptivní, evaluační, heuristické a normativní). Plné produktivní využívání poznávacího i racionálního potenciálu profesiografie předpokládá souvztažné uplatňování všech uvedených funkcí.

V předvýzkumu byly ověřeny základní výzkumné instrumenty:

- Týdenní záznam profesionálních činností vychovatelů a Týdenní záznam profesionálních činností učitelů, a to v souboru A.
- Dotazník pro vychovatele a Dotazník pro učitele, a to v souboru B.

Jsou uplatňovány metody teoretického i empirického zkoumání, je využíván systémový přístup ke zkoumané problematice; jsou uplatňovány analyticko-syntetické metody a metody induktivně-deduktivní. Je respektován princip interdisciplinárního a kritického přístupu k dané problematice (vč. kritického přístupu k dosavadní profesiografické literatuře domácí i zahraniční provenience). Souhrnně lze říci, že v empirickém výzkumu jsou používány tyto metody: metoda časových snímků a sledování předností a nedostatků učitelského povolání, dále metoda analýzy, třídění, srovnávání, zobecňování, kvantitativní a kvalitativní analýza, interpretace a teoreticko-syntetické zpracování závěrů.

Aby bylo možno zkvalitnit přípravu studentů – budoucích vychovatelů a učitelů, bylo nutno zjistit, které činnosti vychovatelé a učitelé ve své profesi provádějí a kolik času jednotlivým druhům činnosti věnují. Orientaci o profesních činnostech vychovatelů a učitelů získáváme profesiografickou metodou, která ukazuje časovou náročnost profesních činností a jejich frekvenci, proporcionalitu, a to jak v přímé a nepřímé výchovné činnosti, tak i v přípravě na ni, ale i další profesní aktivity vychovatelů a učitelů vykonávané během respondentem zvoleného týdne. (Pozn.: O profesiografii vychovatele a učitele viz blíže Kurelová, 2004; Sekera, Kurelová, 2006.)

Profesiografický výzkum vyžaduje především vypracovat analýzu profesionálních činností zkoumaných profesí; v námi řešeném projektu jde o profesi vychovatelů a učitelů ve výchovných ústavech a školách při těchto VÚ. Tato analýza může sloužit jako jedno z východisek k inovaci projektů vzdělávání vychovatelů a učitelů.

V souvislosti s plánovaným snímkováním a mapováním profesionálních činností vychovatelů ve výchovných ústavech (VÚ) využíváme metody, které jsme v r. 2006 ověřili v předvýzkumu; jde o následující metody:

- a) pozorování – v jednom dětském domově (DD), ve kterém byly zmíněnou metodou diagnostikovány profesionální činnosti pěti vychovatelů týmem pěti výzkumníků (dva vysokoškolští učitelé a tři studentky oboru vychovatelství);
- b) dotazník – v předvýzkumu jsme zmapovali pomocí tohoto nástroje dvacet respondentů z jednoho dětského domova, jednoho výchovného ústavu a jednoho diagnostického ústavu – jejich údaje týkající se vychovatelské a výchovné činnosti, osobní názory a připomínky k profesi vychovatele a samozřejmě socio-demografická data;
- c) nestrukturovaný/polostrukturovaný rozhovor – tímto výzkumným nástrojem jsme doplnili mnohdy významné a zajímavé informace a data, které nelze zachytit předešlými nástroji;
- d) profesiografická metoda – popsali a analyzovali jsme profesionální činnosti pěti vychovatelů v DD.

Uvedené výzkumné nástroje a jejich použití jsme konzultovali jednak s profesionály akademiky, ale také s lidmi (profesionály) z praxe – vychovateli institucí ústavní péče, učiteli a jejich vedoucími pedagogickými pracovníky. Snažíme se o maximální dodržení teoretických konceptů jednotlivých metod.

Rovněž jsme postupy a metody výzkumu prezentovali na odborných pedagogických konferencích, kde byly diskutovány v sekcích.

4. Dosažené a doložené výsledky

- a) teoretická báze, z níž budeme vycházet
- b) konkrétní výsledky předvýzkumu

Hlavním cílem námi řešeného projektu, vycházejícího z profesiografického výzkumu, bylo a následně také bude analyzovat profesionální činnosti dvou kategorií pedagogických pracovníků, a to vychovatelů a učitelů. Hlavním výstupem bude profesiogram vychovatelů a profesiogram učitelů a dále návrh optimalizace jejich pracovních podmínek. Zajímá nás zatížení vychovatelů a učitelů profesními činnostmi, jejich kvalifikovanost v institucích ústavní výchovy (procento nekvalifikovanosti výchovných pracovníků v nich působících je značně vysoké, v některých institucích dosahuje až 50%), dále nás zajímají přednosti a nedostatky profese vychovatelů a učitelů podle jejich názoru.

Mezi konkrétní výsledky předvýzkumu patří především seznámení se „na vlastní kůži“ s prostředím institucí ústavní péče a použitím metody pozorování v praxi; ověřili jsme si tak v praxi její teoretické koncepty. Profesiografickou metodou, která spočívá v popisu a rozboru profesionálních činností, v plastické a konkrétní modelaci profese, jsme získali stovky profesionálních činností vychovatelů, které jsme se pokusili kategorizovat; tuto kategorizaci je zapotřebí v následující části výzkumu dále precizovat a na jejím základě konkrétně modelovat profesi vychovatele. Podobně využíváme profesiografickou metodu při zjišťování profesionálních činností u učitelů, působících ve školách při výchovných ústavech.

Profesiografickou metodu (ověřenou a používanou u učitelů) jsme aplikovali a i nadále budeme aplikovat na profesi vychovatele.

Dalším naším výsledkem je vypracování a ověření dotazníku pro vychovatele, který je součástí sběru dat; dotazník byl dopracován a precizován.

5. Plánované a dílem realizované cíle druhého roku výzkumného projektu (včetně teoretických východisek)

Čím lépe budeme vědět, co pedagogičtí pracovníci skutečně dělají (vychovatelé a učitelé ve výchovných ústavech a školách při VÚ), tím bude zřejmější, jaké pedagogické pracovníky výchovně – vzdělávací soustava potřebuje, co mají tito pedagogičtí pracovníci znát a umět, jaké mají mít schopnosti, jací mají být, tím cílevědomější a účinnější může být jejich profesionální utváření a seberozvíjení. Výsledky analýzy profesionálních činností dvou kategorií pedagogických pracovníků mají také přispět k funkčnější orientaci zvyšování kvalifikace těchto pracovníků a k zaměření na ty priority a směry jejich profesionálních předpokladů a činností, které jsou nezbytné pro optimalizaci transformace výchovně – vzdělávací soustavy v ČR a pro současně probíhající reformu školství.

Plánované cíle druhého roku výzkumného projektu, tedy v r.2007:

- Realizovat vlastní výzkum v konkrétních vybraných zařízeních; dosud realizován ve 3 výchovných ústavech ČR.
- Kategorizovat profesionální činnosti vychovatelů a učitelů ve výchovných ústavech.
- Průběžně vyhodnocovat dotazníky respondentů.
- Připravit profesiogramy vychovatele a učitele (v 1. pracovní variantě).
- Poskytnout vychovatelům a učitelům – respondentům - zpětnou informaci o prvních dílčích výsledcích profesiografického výzkumu a v besedě s nimi je přimět k sebezdokonalení jejich práce; vzájemná výměna zkušeností řešitelů projektu a respondentů.
- Studovat další odbornou literaturu.

6. Realizace plánu v druhém roce výzkumného projektu

Analyzujeme profesionální činnosti obou kategorií respondentů, tj. vychovatelů a učitelů ve vybraných výchovných ústavech a školách při VÚ – letní semestr r. 2007.

Zpracovat data získaná pomocí instrumentů profesiografické metody; připravit profesiogramy vychovatelů a učitelů v „prvním plánu“ – letní a zimní semestr r. 2007.

Průběžně studovat odbornou literaturu.

Publikovat dosažené výsledky v odborných časopisech, sbornících apod.

Závěr

Při snímkování vychovatelů ve výchovných ústavech, při hospitacích učitelů a v rámci autosnímkování učitelů jsme zaznamenali řadu problémů; jde např. o problémy ve spolupráci vychovatelů a učitelů, ale i o problémy autosnímkování ve školách při VÚ aj. Nadále budeme postupovat dle plánu dílčího výzkumného projektu GA ČR.

Literatura

- BLÍŽKOVSKÝ, B. *Perspektivy profesionálního rozvíjení vedoucích pedagogických pracovníků*. Projekt nomenklatury. Bratislava: SPN, 1987, s. 126.
- BLÍŽKOVSKÝ, B. *Další vzdělávání, sebevzdělávání a rozvíjení tvořivosti pedagogických pracovníků*. Pedagogická orientace, 1992, č. 3, s. 79-101. ISSN 1211-4669
- BLÍŽKOVSKÝ, B. *Jde o kontinuitu dobrého*. Pedagogická orientace, 1996, č. 20, s. 2-11. ISSN 1211-4669.
- BLÍŽKOVSKÝ, B. *Systémová pedagogika*. 2. vyd. Ostrava: Amosium, 1997. ISBN 80-85498-18-9.
- BLÍŽKOVSKÝ, B.; KUČEROVÁ, S. *Projekt komparativní profesiografie evropského učitele. Profese, vzdělávání a tvořivost učitelů na prahu 21. století*. GA ČR. 1994, 1995, s. 34.
- BLÍŽKOVSKÝ, B.; KUČEROVÁ, S.; KURELOVÁ, M. a kol. *Středoevropský učitel na prahu učící se společnosti 21. století*. Brno: Konvoj, 2000. ISBN 80-85615-95-9.
- KUČEROVÁ, S. *Člověk-Hodnoty-Výchova*. Prešov: ManaCon, 1996. ISBN 80-85668-34-3.
- KURELOVÁ, M. *Analýza profesionálních činností učitelů*. Pedagogická orientace, 1995, č. 17, s.88-90. ISSN 1211-4669.
- KURELOVÁ, M. *Profesiographic Sources of Changes in professionalizing the Teacher-Training*. In *The New Educational Review*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2004, vol. 3, No. 2(3), p. 123-136. ISSN 1732-6729.
- KURELOVÁ, M. a kol. *Profesiografické zdroje změn v profesionalizaci vzdělávání učitelů*. In LUKÁŠOVÁ-KANTORKOVÁ, H. (ed.) *Profesionalizace vzdělávání učitelů a vychovatelů*. Sborník VZO: msm 174500001. Ostrava: Repronis, 2002, s. 81-94. ISBN 80-7042-218-1.
- KURELOVÁ, M. *Od profesiografie učitelů ke standardu učitelské kvalifikace*. Ostrava: Pedagogická fakulta Ostravské univerzity, 2004. ISBN 80-7042-694-2.
- SEKERA, J. *Research into interpersonal relations in young offenders institutes*. In *The New Educational Review*, 2003, vol. 1, No. 1, p. 119-145. ISBN 83-7322-726-1.
- SEKERA, J. *Komunitní systém v resocializačních zařízeních pro adolescenty*. Návrh projektu GA ČR č. 406/06/0731. Ostrava: PdF OU, 2005.
- SEKERA, O.; KURELOVÁ, M. *Vytvoření profesiogramu vychovatele a zmapování jeho profesních kompetencí pomocí metod snímkování, dotazníku a rozhovoru*. In *Současné metodologické přístupy a strategie pedagogického výzkumu: Sborník 14. konference ČAPV: Sborník referátů [CD-ROM]*. Plzeň: Západočeská univerzita, Pedagogická fakulta, 2006. ISBN 80-7043-483-X.
- SEKERA, O. *Hodnocení z pohledu vychovatele jako možnost a zdroj informací pro vhled do reality institucí ústavní péče*. Příspěvek na konferenci Pedagogická evaluace 2006 pořádané Pedagogickou fakultou Ostravské univerzity v Malenovicích dne 21. a 22. 9. 2006. ISBN 80-7368-272-9.